

Variantların çoxunda əfsanə qəhrəmanı Xançoban, bəzində Nuru adlanır, bəzində də adsızdır. Biri istisna olmaqla, bütün variantlarda Xançobanın sevgilisinin adı Sara-dır. Bir variantda Saranın atasının adı Sarvan, anasının adı Gözəldir. Başqa bir variantda görə Sara Şaman-ı yaxınlığındakı Məlikçoban, nişanlısı Nuru da Xançoban tayfasındandır. Əfsanənin “Oğlanqala – Qızqala” variantına görə isə Arpaçayın vadisində (Şərur regionu) yaşayan iki tayfadan birinin adı Muğanlı, birinin adı Aranlıdır. Muğanlı tayfa başçısının igid oğlu, Aranlı tayfa başçısının gözəl bir qızı varmış. Hər ikisi aralarında əhd-peyman bağlasalar da vüsala yete bilmirlər.

Əsən bütün variantlarda Saranın faciəsinə səbəb orta əsr feodal mühtidirdir. Daha doğrusu, bu mühtin eyblərini özündə müəyyən qədər əks etdirən, xalqın nifrətini qazanmış hərəs xan, yaxud qəsbkar şah surətidir.

Variantların süjet və motivləri, eləcə də əfsanə ilə bağlı olan “Apardı sellər Saranı” (“Azərbaycan aşığı və el şairləri”, I c. Bakı – 1983, səh. 145-146, “Azərbaycan folkloru antologiyası”, I kitab, Bakı, Az.SSR EA nəş. – 1968, səh. 115-117, “Azərbaycan xalq əfsanələri”, Bakı, “Yazıçı” – 1985, səh. 177-182) xalq məhnisinin mətni ilə bağlı bözi mülahizələrimizi söyləməyi vacib sayırıq.

Əfsanənin əsas variantına görə Arpaçay vadisindəki Muğan kəndində Xançobanla Sara adlı iki gənc sevişib evlənirlər. Bundan sonra Xançoban Saranı üç gündüyə kənddə qoyub yaylağa köçür. Günlərin birində ölkənin xanı Arpaçay sahilində Saranı gördükdə ona gözli düşür. Saranı yad gözələ qışqanan Arpaçay aşib-çoxur və qızı şahə qalxan dalgalarında gizlədir.

Xatırlanan əfsanə süjeti Şərur ərazisindən axan Arpaçayla bağlıdır. “Apardı sellər Saranı” xalq məhnisində da hadisələr Arpaçayla əlaqələndir. Mahmudki “Muğan” ifadəsinin əfsanə hadisələrlə əlaqəsi və tarixi-coğrafi bağlılığı necədir? Bu məsələ ilə bağlı akademik İ.Həbibbəyli vaxtilə maraqlı mülahizələr söyləmiş, əfsanənin coğrafi cəhətdən Arpaçay və Şərurla bağlandığını göstərmişdir (10).

Arpaçay regionunda Muğancıq-Mehrab, Muğancıq – Müslüm, Muğancıq və Muğanlı adlı kəndlər vardır. Arpaçayın axıb keçdiyi düz Şərur adlanır. Şərur düzünə Aran da deyilib. Bununla bağlı el məhnisinin bir variantında deyilib.

Gedin deyən Xançobana.

“Sara”

əfsanəsində tarixilik

Gəlməsin bu il Arana... (Həbibbəyli İ. “Bir dağa “Sara” əfsanəsi haqqında”, “Şərç qapısı” – 1975, 3 dekabr)

Bu misralara görə, Xançoban Aranın daimi sakini deyil. Əfsanə və xalq məhnisinin mətninə görə, o yarımkökərdirdi. Arana qışlağa gələ bilməmiş. Naxçıvanın dağ regionlarında Araz vadisinə də aran deyilirmiş. Əfsanəyə görə, Xançoban yayı yaylaqda, qış Aranda keçirmiş. Əfsanədəki Xançoban haqqında nə demək olar? Bu folklor obrazı tarixi şəxsiyyətlərdən kimin prototipi ola bilər?

Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında “Xançobani” adlı dastan (Təhmasib M.N. “Azərbaycan xalq dastanları”, Bakı, “Elm” – 1972, səh. 93-94, Abbasov İ. “Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində”, Bakı, “Elm” – 1977, səh. 134, 143-144) və xalq arasında bu adda onun havası vardır (Həsənov R. “Qədim Azərbaycan xalq rəqsəri”, Bakı, “İşıq” – 1983, səh. 49). Tarixdə məlum olduğu kimi Şirvan xanlığında eyni adda yarımkökəri tayfa da yaşamışdır (Azərbaycan tarixi, I c., Bakı, Az.SSR EA nəş. – 1961, səh. 381-395). Həmcinin XI əsr Azərbaycan şairi S.Ə.Nəvabi “Xançobani” təxəllüsü ilə şerlər də yazmışdır.

Akademik F.Qasımzadə bir sıra mənbələrə əsasən Nəbatinin Qarabağ mahalının Üstibin qəsəbəsində yaşadığını, onun Muğanlı olmasını təsdiq edə biləcək heç bir sübutun olmadığını yazmışdır (Qasımzadə F. “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, Bakı, Azərbaycan universiteti nəş. – 1956, səh. 172-174). Xalq məhnisində də Xançobanın Muğanlı olmadığı göstərilirdi. Mənbə və tədqiqatlar Nəbatinin Cənubi Azərbaycanın Üstibin qəsəbəsində olduğunu, “Xançobani” təxəllüsündə açıq şerlər yazdığını göstərmişdir (Tərbiyət M. “Danışməndani – Azərbaycan”, Bakı, “Azərneşr” – 1987, səh. 244). Şairin Muğanlı olduğunu yazmış B.Behçetin fikrillə S.Mümtəz (Mümtəz S. “Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları”, Bakı, “Yazıçı” – 1986, səh. 410-411) və F.Qasımzadə kimi Ə.Hüseyn də razılaşmayıb yazır: “Nəbati özünün Qa-

“Sara” əfsanəsinin müxtəlif illərdə toplanmış bir neçə variantı məlumdur. Bunlardan bir neçəsi nəşr olunmuş (“Azərbaycan xalq əfsanələri”, Bakı, “Yazıçı” – 1985, səh. 177-182, “Əfsanələr”, Bakı “Gənclik” – 1986, səh. 57-58), birinin elmi ədəbiyyatda qısa sujeti verilmiş (Paşayev S. “Nizami və xalq əfsanələri”, Bakı, “Gənclik” – 1983, səh. 68), ikisi də bizdə əlyazma şəklindədir.

rabağ və Üstibindən olmasını döndə-döndə şerlərində tərənnüm etmişdir (Nəbati S.Ə. Əsərləri, Bakı, Az.SSR EA nəş. 1968, səh. 5-6).

Bunlar aydın göstərir ki, Nəbati Muğanlı deyil. Xalq məhnisinə görə, Xançobanın Muğanlı olmadığı da bununla səsleşə bilər. Bu mənadə məhninin son misralarında bir iz, bir həqiqət qığılcımı görünür.

“Xançobani” təxəllüsü ilə bağlı prof. İ.Abbasovun mülahizələri çox maraqlıdır. Alimin qənaətləri bir daha təsdiq edir ki, “Xançobani” həm musiqi, həm şəxsiyyət adı olaraq XIX əsrin xalq yaradıcılığında ləyaqətlə qarşılanan bir çox folklor nümunələrinin yaranmasında xüsusi rol oynayan ad kimi şöhrət qazanmışdır (Abbasov İ. “Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində”, Bakı, “Elm”-1977, səh. 140).

Gedin deyən Xançobana

Gəlməsin bu il Muğana

Muğan batıb nahaq qana (Azərbaycan folkloru antologiyası) I kitab, Bakı, Az.SSR EA nəş. – 1968, səh. 117).

Bir elin, bir obanın kədəri ifadə olunan Xançobanın Muğana gəlməsi nəyə görə arzu edilmir? Muğan niyə nahaq qana batır?

Ə.Hüseyni Xançobanın Muğana gələ bilməməsinə Türkmənçay müqaviləsi ilə əlaqələndirib. Tədqiqatçı alim şairin təxəllüf tarixinin də 1800-cü il olduğunu yazıb (Nəbati S.Ə. Əsərləri, Bakı, Az.SSR EA nəş. 1968, səh. 13). Bu məlumata görə, Nəbatinin 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi bağlanarkən 28 yaşı var imiş. Belə olan halda Nəbatinin bu yaşda yuxarıdakı şeri yarada bilməsi təbii görünə bilər. Lakin bu qənaətə gəlmək bir qədər çətindir. Təxminən 30 ilə yaxın davam edən rus-İran, rus-Osmanlı müharibələri Azərbaycan əhalisinin xeyli qırılıb azalmasına səbəb olmuşdur. Bu vaxt təkəcə Şirvan əhalisindən 6 min adam İrana aparılmışdır (Azərbaycan tarixi, II c., Bakı, Az.SSR EA nəş. – 1964, səh. 14). Bundan sonrakı illər haqqında B.Behçət yazmışdır: “xalqı ac və yoxsul hala salan qar jandarma qanunları və yeni törəmiş mülkədar-bəylərin hədsiz təhminatı sairə də təsir etmişdir. Nə-

batı artıq Xançobani deyil, onun mal-qarası vergilərdə qurtarıb getmişdi (Behçət B. “Əbülqasim Nəbatinin həyatı”, Bakı, “Azərneşr” – 1935, səh. 13). Göründüyü kimi xalq məhnisindəki “Gedin deyən Xançobana, gəlməsin bu il Muğana” fikri belə bir tarixi şəraitlə yaxından səsleşir. F.Qasımzadə Nəbatinin “Xançobani” təxəllüsünü işlətdiyini yazmışdır (Qasımzadə F. “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqatlar”, Bakı, APl-nin nəşri – 1960, səh. 96). Xançobani xalq şerinin müəllifi hesab etmək olarmı? Son nəşrlərdən birində Xançoban xalq şerinin müəllifi kimi də verilmişdir (“Azərbaycan aşığı və el şairləri”, I c. Bakı – 1983, səh. 145-146). Yuxarıda qeyd olunan

Gedin deyən Xan Çobana

Gəlməsin bu il Muğana

beytində fikrin ifadəsi sifariş tərzindədir. İfadə üslubuna görə şeri başqasına aid etmək də mümkündür. Əfsanədəki Xançoban Sara ilə bağlıdır, şeri deyən isə Saranı görmədiyini söyləyir. Ehtimal etmək olar ki, şeri deyən-müəllif eştirdiyi bir hadisəni, bəlkə də “Sara” əfsanəsinə nəzə cəkməkdir. Nəbati yaradıcılığı sifahi xalq şerinə çox yaxındır. M.Tərbiyət yazıb ki, Nəbati kərəmi, gəraylı, aşiq havaları üstə Azərbaycan türk dilində şerlər qoşmuşdur (Tərbiyət M. “Danışməndani – Azərbaycan”, Bakı, “Azərneşr” – 1987, səh. 244). F.Qasımzadə yazırdı ki, Nəbati “peşəkər ki aşığılar arasında Ustad bir xalq aşığı kimi tanınmışdır. XIX əsrin ikinci yarısında yaşayan aşığılar onun da adına sevgi dastanı tərtib etmişlər” (Qasımzadə F. “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, Bakı, Azərbaycan universiteti nəş. – 1956, səh. 180). “Xançoban” adlı bu dastan XX əsrin sonlarına yaxın nəşr olunmuş (Azərbaycan məhəbbət dastanları, Bakı, “Elm”, – 1979, səh. 339-357), haqqında tədqiqat aparılmışdır (Abbasov İ. “Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində”, Bakı, “Elm”-1977, səh. 134, 142-154).

Tarixdə məlumdur ki, 1806-cı ilin sonlarında Osmanlı dövlətinin Rusiya ilə apardığı müharibə Şərur ərazisində də gedirdi.

Hərbi əməliyyatlardan biri Arpaçay vadisində aparılırdı (Azərbaycan tarixi, II c. Bakı, Az. SSR EA nəşr – 1964, səh. 17). XVIII əsrdə Osmanlı-İran müdaxiləsi (Mədətov A. “Keçmişin səhifələri. Naxçıvan Sovet Muxtar Respublikası”, Bakı, “Elm” – 1985, səh. 8), ikinci Rusiya-İran müharibəsi də (1826-1828) Naxçıvan regionuna böyük dağıntı və iqtisadi ziyanlar vururdu. Belə bir şəraitdə “Sara” əfsanəsindəki faciəyə bənzər hadisələrin baş verməsi də mümkün idi.

Araşdırma göstərir ki, əfsanə variantlarındakı hadisələr Nəbatinin şəxsi həyatındakı hadisələrə bənzəyir. Əfsanədən görüldüyü kimi, Xançoban elat həyatı keçirib. Nəbati də elat-tərəkəmə həyatı keçirib, aşıq-sənətkar kimi tanınıb. O, yayı Araz çayının hər iki sahilindəki yaylaqlara – Qarabağ və Qarabağ dağlarına köçürdü (Behcət B. “Əbülqasım Nəbatinin həyatı”, Bakı, “Azərbayc” – 1935, səh. 12). Əfsanəyə görə, “Sara” faciəsi baş verəndə Xançoban cavan idi. Bu hadisədən sonra mahnıda ona Muğana gəlməmək sifariş olunur. Çünki deyildiyi kimi, “Muğan nahaq qana batmışdır”. Nəbati də “Xançobani” təxəllüsünü gənc yaşlarında işlətməmişdir. O vaxt elatlar da feodal vergiləri verirdilər. Şübhəsiz ki, Xançobandan da vergi alınmış. B.Behcətin dediyi kimi, mal-qarası vergilərdə gədən Nəbati artıq “Xançobani” deyildi. Türkmənçay müqaviləsindən sonra, doğrudan da, onun Muğana gəlməsi çox çətin idi. Odur ki, “Gedin deyin Xançobana, gəlməsin bu il Muğana” misralarının belə tarixi şəraitin təsirilə yarandığını düşünmək də ağlabatandır.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən əfsanə epizodlarının və Xançoban obrazının Nəbati yaradıcılığı, həyatı ilə yaxınlığı, eləcə də orta əsr feodal mühiyyətilə bağlı əlamətləri, izləri də vardır ki, bunlar görüldüyü kimi əsassız deyildir.

“Sara” əfsanəsində mifik keyfiyyətlər də müşahidə olunur (Paşayev S. “Nizami və xalq əfsanələri”, Bakı, “Gənclik”, – 1983, səh. 66-69). Daha çox Naxçıvan regionu ilə bağlanan “Sara” əfsanəsində əsatiri xüsusiyyətlər müşahidə olunsa da, onda tarixiliyi, həyat hadisələrilə bağlılığı göstərən izlər, əlamətlər daha çox, daha qabarıqdır.

Yusif Səfərov,
M.S.Ordubadı adına Naxçıvan Muxtar
Respublikası kitabxanasının direktoru,
filologiya elmləri namizədi.